КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

ШУКЛІНА Світлана Олексіївна

УДК 930.85(447) + 008(447)

ОСВІТНЯ ТА КУЛЬТУРНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ Й ГРОМАДСЬКОСТІ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX - ПОЧАТОК XX СТ.)

17.00.01. – теорія і історія культури

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

КИЇВ – 2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії та історії культури Київського національного університету культури і мистецтв Міністерства культури і мистецтв України, м. Київ.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Недюха Микола Петрович,
Київський національний університет культури і мистецтв,
професор кафедри соціології.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Рой Євген Євгенович,
професор Миколаївського факультету Київського національного університету культури і мистецтв.

кандидат історичних наук, доцент
Омельчук Дмитро Володимирович,
доцент кафедри політології Таврійського екологічного інституту.

Провідна установа: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, кафедра культурології.

Захист відбудеться "12" жовтня 2004 о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.807.02 в Київському національному університеті культури і мистецтв (01133, м. Київ, вул.. Щорса, 36, ауд. 209).

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Київського національного університету культури і мистецтв за адресою: 01133 м. Київ, вул. Щорса, 36.

Загальна характеристика роботи

Актуальність дисертаційного дослідження. Вивчення історії освітньої та культурницької діяльності органів місцевого самоврядування й громадськості окремих регіонів України є актуальним в умовах пробудження суспільного інтересу до історичного минулого держави. Осмислення та об'єктивне відтворення регіональної історії української культури, виявлення її особливостей, зумовлених своєрідністю історичного шляху, сприятиме вивченню самобутності історико-культурного процесу, аналізу формування системи культурно-освітніх закладів, чому значною мірою сприяли регіональні органи місцевого самоврядування й громадськість краю. Вони впливали не лише на розвиток народної освіти, а також на культурне життя краю, тому досвід їх діяльності потребує узагальнення на новій джерельній базі з позицій розвитку сучасної історичної науки.

В цьому зв'язку дослідження культурно-просвітницької діяльності неурядових організацій Таврійської губернії II половини XIX — початку XX ст. сприяє заповненню суттєвої прогалини в історії української культури, оскільки в продовж тривалого часу вважалося неактуальним і залишалося поза увагою дослідників. В той же час накопичений значний фактичний матеріал засвідчив про значущість культурної спадщини громадськості Таврійської губернії для розвитку освітньо-культурної справи українського народу та культурного життя регіону.

За роки незалежності України історики дослідили проблеми культурного розвитку різних регіонів, але освітня і культурницька діяльність органів місцевого самоврядування і громадськості Таврійської губернії II половини XIX – початку XX ст., не була предметом спеціального вивчення.

Актуальність дослідження полягає не тільки у висвітленні участі громадськості у розвитку культурно-освітницької справи, але і у виявленні особливостей культурного життя поліетнічного регіону досліджуваного періоду.

Зв'язок дисертаційного дослідження з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в руслі державних комплексних програм Міністерства культури і мистецтв України ("Концептуальні напрямки діяльності органів виконавчої влади щодо розвитку культури", схваленої постановою Кабінету Міністрів України від 26.02.97 № 657 і "Розвиток української культури на 1999-2005 рр. від 1998 р.) та у відповідності з планами наукових досліджень кафедри

теорії та історії культури ("Історія культури України у XIX – на початку XX ст..) Київського національного університету культури і мистецтв.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 60-х років XIX ст., коли формувались органи місцевого самоврядування, громадські організації і установи, а також визначалися напрями культурно-освітньої діяльності громадськості Таврійської губернії, до 1914 р., що характеризується припиненням функціонування товариств і громадських обєднань, зумовленим початком Першої світової війни.

Географічні межі дослідження охоплюють три повіти на материку (Дніпровський, Бердянський та Мелітопольський) та п'ять кримських повітів (Сімферопольський, Євпаторійський, Феодосійський, Перекопський та Ялтинський), що входили до складу тодішньої Таврійської губернії.

Об єктом дослідження є громадський культурно-освітній рух, спрямований на поширення грамотності та підтримку приватних ініціатив з метою розвитку і збереження духовної і матеріальної культури в одному з регіонів Півдня України — Таврійській губернії II половини XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – напрями, форми і методи освітньої та культурницької діяльності органів місцевого самоврядування й громадськості Таврійської губернії в досліджуваний період.

Мета дослідження полягає в тому, щоб реконструювати історію освітньої і культурницької діяльності, що здійснювали органи місцевого самоврядування, а також громадські установи та приватні особи на території Таврійської губернії у II половини XIX – на початку XX ст.

Для реалізації поставленої мети визначені дослідницькі **завдання:**

– проаналізувати ступінь дослідження обраної теми та джерельної бази;

– здійснити аналіз грамотності населення Таврійської губернії у досліджуваний період;

– охарактеризувати основні форми та напрямки культурницької діяльності громадських організацій;

– виявити роль земств та органів місцевого самоврядування в організації культурно-просвітницької діяльності;

виявити головні завдання благодійницьких організацій та приватних осіб у культурно-освітньому русі Таврійської губернії.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Мета і завдання дослідження визначили теоретико-методологічну підвалину дисертації, в основу якої покладені діалектичні принципи пізнання історичної реальності.

Загальнонауковим принципом роботи є принцип історизму, що дає можливість розглянути історію культурного життя і становлення народної освіти в другій половині XIX – на початку XX століття колишньої Таврійської губернії в динаміці.

У процесі дослідження та вивчення змісту, форм і методів роботи земських установ, громадських організацій і приватних осіб використані методи порівняльного аналізу, контент-аналізу документів.

Вивчення об'єктивних і суб'єктивних чинників історичного розвитку дало можливість автору утвердити та легітимізувати принцип багаточинності як складову частину теоретико-методологічного інструментарія дослідження.

У цілому комплексне застосування методів наукового дослідження дозволило розкрити сутність та форми участі громадськості в становленні й розвитку системи народної освіти, культурного рівня населення Таврійської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в постановці й дослідженні питань освітньої й культурницької діяльності земських і міських органів місцевого самоврядування, громадських організацій і приватних осіб у період з 1866 року XIX ст. до 1914 р. Вперше на основі аналізу комплексу різноманітних за характером і змістом джерел здійснено вивчення культурницької діяльності, становлення й розвитку системи початкової шкільної та позашкільної освіти в Таврійській губернії.

При розв'язанні цієї наукової проблеми з'ясовано особливості впливу конкретно-історичних умов, за яких земства, органи місцевого самоврядування й громадські організації Таврійської губернії сприяли становленню освітянської галузі, здійснено порівняльний аналіз земської та державної систем початкової народної освіти, класифіковано форми культурницької роботи за участю громадських організацій та приватних осіб-благодійників.

В дисертації в систематизованому вигляді простежено причинно-наслідкові зв'язки та залежність освітнього рівня населення від допомоги земств і органів місцевого самоврядування (по повітах), показана навчально-методична діяльність земських закладів освіти, розв'язання проблем підготовки вчительських кадрів, фінансування, взаємодії з міськими органами самоврядування, залучення до освіти дорослого населення, впровадження здорового способу життя тощо.

Новизна роботи полягає також в тому, що вона базується не тільки на численних раніше опублікованих матеріалах, але й тих, що вперше запропоновані до наукового вжитку.

Практичне значення дослідження полягає в обґрунтуванні проблематики, ролі і значення, форм і напрямків впливу громадськості на розвиток демократичних засад у післяреформеній Росії. Зазначені напрацювання уявляються доречними та цікавими для перебігу трансформаційних процесів сучасного українського суспільства.

Матеріали роботи можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць на теми, змістовно пов'язані з участю та досвідом органів місцевого самоврядування й громадських організацій у культурному житті Таврійської губернії.

Матеріали дисертації можуть бути корисні в процесі викладання курсів всесвітньої історії, теорії та історії культури України, підготовки навчальних посібників із зазначених дисциплін.

Вірогідність результатів дослідження забезпечується комплексом документів і матеріалів, а також методами дослідження та методологією як засадничими теоретико-методологічними підвалинами дисертації.

Апробація результатів дослідження здійснена шляхом опублікування матеріалів дослідження: проблематика, основні висновки доповідались на конференціях "Крим і світова культура" (1996 р., м. Сімферополь), "Культура народів Причорномор'я" (1997, 1998, 2004 рр., м. Сімферополь), "Пілігрими Криму"(1999 р.), міжнародній конференції "Пантикапей, Боспор, Керч" (2000 р.); матеріали дослідження використовувалися при підготовці та читанні курсу лекцій "Українська і зарубіжна культура" в Таврійському екологічному інституті.

Дисертація обговорена і схвалена на засіданні кафедри теорії і історії культури Київського національного університету культури і мистецтв.

Публікації. Основні положення та висновки дослідження оприлюднені в 6 одноосібних публікаціях, з яких 4 – фахові.

Структура дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатку (таблиць), викладена на 194 сторінках тексту. Список використаних джерел (210 найменувань) складає 18 сторінок.

Основний зміст роботи

У вступі обґрунтовуються актуальність проблеми, теоретична і практична значущість роботи; розкривається її зв'язок із науковими програмами і темами; визначаються об'єкт, предмет, завдання, формулюються мета дослідження і конкретні завдання; окреслюються хронологічні та територіальні межі; розкри-

ається наукова новизна роботи, а також подається інформація про апробацію результатів дослідження, дається визначення терміну „культурницька діяльність".

У першому розділі дисертації "Історіографічна та джерельна база дослідження" розкривається стан наукової розробки теми в історичній літературі, дається огляд опублікованих і архівних джерел.

Зокрема зазначається, що перші спроби дослідження освітньої та культурницької діяльності земств, в тому числі і Таврійської губернії, були здійснені наприкінці XIX століття. Так, значний фактичний і статистичний матеріал з проблем початкової освіти та культурницької діяльності в Таврійській губернії в 60 – 80-і роки XIX століття викладено у "Памятной книжке Таврической губернии, составленной Статистическим бюро Губернского земства"(Симф., 1889) під редагуванням відомого просвітницького діяча К. А. Вернера. Тут вміщено відомості про участь громадськості по утворенню закладів шкільної та позашкільної освіти, бібліотек, книжкових складів, народних музеїв, інших просвітницьких закладів.

Важливі статистичні факти про рух доброчинності містяться в дослідженні "Благотворительные общества и учреждения в Российской империи из сводной таблицы, приложенной к сборнику сведений о благотворительности в России" (Спб., 1897), де систематизовано відомості про кількість культурно-просвітницьких товариств в регіоні, а також йдеться про напрями їх діяльності в Таврійській губернії. Варто відзначити також статтю М. Святського, в якій було подано характеристику діяльності доброчинного товариства м. Сімферополя, проте відомості про джерела фінансування та участь активістів у просвітницьких заходах були відсутні.

Діяльність організацій та приватних осіб-доброчинників викликала певний інтерес істориків, зокрема коли йшлося про увагу громадськості до роботи І. К Айвазовського у Феодосії, то його сучасники А. Павловський, В. Гейман і Л. Колі високо оцінили участь митця у фінансовому забезпеченні освітньо-культурницьких програм регіону.

У більшості дорадянських досліджень містяться фактичні дані про культурницьку діяльність земств, які і сьогодні становлять інтерес для дослідників.

Це, зокрема, такі роботи: Фальборк Г., Чарнолуський В. "Настольная книга по народному образованию"(Спб., 1904), Чарнолуський В. "Справочная книга по народному образованию"(Спб.,1912), Звягінцев Є. "Народная жизнь и школа"(М., 1912), "В народной школе" (М., 1913), "Полвека земской деятельности по народному образованию"(М., 1915). Білоконський І. "Земское движение" (М., 1914). Особливої уваги заслуговує праця Б. Б. Веселовского "История земства за 40 лет" (т.1, Спб.,

1909), в якій з достатньою повнотою висвітлено діяльність земських установ Російської імперії з використанням значного статистичного матеріалу, що дало підстави історику зробити висновок про вирішальну роль земських установ у справі розвитку початкової освіти.

Окремо слід відзначити праці Є.Звягінцева, який узагальнив досвід просвітницьких земських установ, здійснив аналіз їхньої ефективності, запропонував практичні рекомендації для організації навчального процесу та позашкільної роботи сільських шкіл.

У відомій статті В.І. Леніна "Гонители земства и Аннибалы либерализма" висловлена думка щодо неможливості пристосування діяльності земських установ до інтересів партійної боротьби, до співробітництва урядових установ і земств у галузі освіти. Ця оцінка стала провідною в працях радянських істориків щодо проблеми земського лібералізму та змісту земської реформи: практика земської діяльності розглядалася й розцінювалася як складова внутрішньої політики царату.

У працях С.Сірополка з проблем позашкільної освіти виявлено та проаналізовано форми і напрями культурницької роботи з дітьми та дорослими, зроблено спробу визначити роль просвітян в галузі позашкільної освіти.

Робота С. Сірополка "Основные вопросы внешкольного образования" (М.,1913), присвячена аналізу процесу утвердження різних форм культурницької роботи з дітьми з акцентом на роль вчителя в культурному житті, а також містить приклади методичної роботи в організації дозвілля.

Д. Багалій у роботі "Статьи по истории просвещения" (Харьков, 1911) простежив історію участі земств у розвитку початкової школи в південних губерніях Росії в другій половині XIX – на початку XX століття. Автор наголошує, що у порівнянні з центральними губерніями імперії рівень грамотності населення значно нижчий саме на півдні, хоча ніяк не пояснює причини такого становища.

У дореволюційну добу грунтовне статистичне дослідження про спільні заходи уряду й Опікунського комітету про народну тверезість "Очерк деятельности попечительств о народной трезвости за все время их существования (1895 – 1909 гг.)" було виконано Д. Булгаковським (Спб., 1910). Автор відстоює державну точку зору про важливість проблеми боротьби з пияцтвом засобами культури, наводить дані про масштаби роботи цієї громадської організації, потенційні можливості її просвітницьких ініціатив, оцінює її роботу як ефективну й життєздатну.

Дані про культурне життя Таврійської губернії другої половини XIX – початку XX століття утворили історичний контекст нарису краєзнавця, викладача Сімфе-

ропольської чоловічої гімназії А. Маркевича про притулок відомої благодійниці графині А. М. Адлерберг.

У працях під редагуванням Ф. Андрієвського "Статистический справочник Таврической губернии" (Симф., 1915) і А. Дьяконова "Общий очерк состояния народных училиш Таврической губернии, Севастопольского и Керченского градоначальств за 1898-99 учебный год" (Симф., 1900) в характерній манері офіційних видань висвітлена роль земств в економічній підтримці початкових шкіл і покращенні становища вчителів, наголошено на прогресивному характері їхньої діяльності.

Показово, що Б. Б. Веселовський, автор фундаментальної праці про земство, у період із 1917 по 1951 рік не оприлюднив на цю тему жодної праці.

Тільки наприкінці 1950-х років у радянській історіографії з'явилися дослідження про суспільно-політичні аспекти діяльності земств. Побачили світ дослідження Гармізи В.В."Подготовка земской реформы 1864 года" (М, 1957),, Мамулової Л.Г. "Земская контрреформа 1890 р." (М., 1960).

У 70-х роках зроблено спробу наукової оцінки діяльності земств, зокрема у монографії Н. Пірумової "Земское либеральное движение: социальные корни и еволюция до начала XX столетия"(М., 1977), у якій висвітлена роль дворянства в місцевому самоврядуванні й зміцненні традицій просвітительства, але головну увагу було приділено вивченню соціальних підвалин земського руху, що було притаманне офіційній історіографії.

В цей час усвідомлювалась потреба вивчення еволюції громадської думки про роль земських установ в розвитку різних видів освіти, але для цих праць була характерна ідеологічна заангажованість. Це стосується розстановки суспільних сил у післяреформеній Росії в оцінках ЗМІ, зокрема у виданнях М. Н. Каткова (газета "Московские ведомости", журнал "Российский вестник" і додаток "Современная летопись"), які досліджені в роботі В. Твардовської "Идеология пореформенного самодержавия. (М. Н. Катков и его издания)" (М.,1978) Автор детально простежує еволюцію поглядів на перебудову суспільства в оцінках сучасників, зокрема К. Д. Кавеліна, ідею про всестановість земства, яка повинна була забезпечити "злиття станів" – новий для самодержавства принцип: "...майнові інтереси й успіхи народної освіти повинні будуть згуртувати народ у єдине органічне ціле. Однак і тоді першим серед рівних залишиться дворянство...".

Проблеми взаємин дворянства й самодержавства, співробітництва дворян у земстві всебічно вивчені представниками ленінградської історичної школи Ю. Соловйовим ("Самодержавие и дворянство в 1902-1907гг." – Л., 1981; "Самодержавне и дворянство в 1907 – 1914 гг." – Л., 1990), і В. Дякіним ("Буржуазия

дворянство и царизм в 1911-1914 гг." (Л., 1988). Обидва автори послідовно висвітлюють економічні та політичні умови діяльності земських організацій, що принципово важливо для розуміння імперського масштабу земського руху та його ролі в культурному житті російського суспільства.

У сучасній історіографії, зокрема у дослідженні Н. Пірумової "Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX столетия" (М., 1986), розглядається роль інтелігенції в земстві, насамперед працівників освіти. Останньому періоду існування земств присвячена робота Г. Герасименка "Земское самоуправление в России" (М., 1990). Автор обгрунтував об'єктивні причини неможливості збереження колишньої системи самоврядування в Росії після революції 1917 року. У роботі знайшла відображення спроба працівників земств поширити свій досвід: земський лідер царського часу В. Трутовський, автор роботи "Сучасне земство", керував Комісаріатом із місцевого самоврядування в 1917 році при Раді Народних Комісарів і намагався "...вести справи до самостійного існування міських дум і земств..."

Проблеми різнопланової діяльності земств знайшли відображення в роботах сучасних істориків В. Абрамова "Земство, народное образование и просвещение" (М., 1998) та П. Шльоміна "История местного самоуправления в России в 1864 – 1917 гг." (М., 1993). Автори досліджень незалежно один від одного прийшли до практично однакових висновків стосовно неможливості протистояння певних суспільних сил тим кризовим явищам, які поступово привели Росію до революції.

У дисертації В. В. Курченко "Діяльність земств України в розвитку освіти (1864-1914 рр.)" висвітлено проблеми діяльності регіональних земських установ Лівобережної України у галузі освіти. На цю тему стосовно регіонів України написали дослідження А.М.Гуз, М.С.Поліщук, О.М.Обметко.

Вивчення історії розвитку народної освіти в Україні у контексті культурного життя зробив В.Й.Борисенко у працях „Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст." і „Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр."

Л. Дровозюк у статті "Земська школа в Україні" надає відомості про поширення земського руху у південно-західних територіях Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст. Історіографічні узагальнення з історії земства написали Є. Корнілов, М. Арнольдов та ін.

Можна також відзначити стабільний інтерес зарубіжних науковців до такого своєрідного явища як земство. Історії земського самоврядування присвячена колективна праця "The Zemstvo in Russia. An experiment in local selfgovenment" (Cambridge University Press, 1982).

Вивчення історії участі громадськості в культурному житті Таврійської губернії не може бути обмежено тільки історією земського руху. Культурницька робота проводилася також громадськими й благодійними організаціями, творчими спілками, приватними особами, органами місцевого самоврядування Таврійської губернії.

Разом з тим узагальнюючих і проблемних досліджень, присвячених культурницькій діяльності – розвитку мережі бібліотек і книжкових складів, проведенню публічних народних читань і виставок, створенню самодіяльних об'єднань за інтересами, проведення святкових заходів силами громадськості Таврійської губернії досі не опубліковано.

До фактів участі караїмської громади в культурному житті Євпаторії звернувся сучасний кримський історик В. А. Кутайсов: наведені автором документи свідчать, що Е.І. і С. Е. Дувани залишили після себе добру пам'ять, беручи участь у доброчинних акціях, активно працюючи в міській думі й земських зборах.

Близьку до теми нашого дослідження сторінку історії таврійського земства висвітлила Л. С. Мойсеєнкова в статті "Земские школы Таврической губернии в 70-80-х годах XIX ст.", де доведена висока результативність ініціатив земських діячів.

С.Б. Філімонов у дослідженні про видавничу діяльність Таврійської наукової архівної комісії, заснованої в 1887 році, звернувся до маловідомих друкованих джерел, більшість із яких було присвячено вивченню пам'яток історії, культури і проблемі їхнього збереження. Історик вважає, що саме сьогодні необхідно нагадати про нагальну потребу продовження культурних традицій, які існували за підтримки громадських сил.

Автори збірника "Евреи Крыма. Очерки истории." (Симферополь- Иерусалим, 1997) наголошують на важливості вивчення матеріальних пам'яток культури цього народу й торкаються деяких сторін культурного життя. Так, зокрема, В. В. Шполянський пише про важливість общинних інтересів і терпимості євреїв щодо виконання громадських обов'язків, наприклад, при утриманні шкіл і допомозі учням із бідних сімей.

Необхідно зазначити, що і євреї, і караїми, і греки, і кримські татари, і росіяни знаходили можливість щодо підтримки ініціатив створення різного роду товариств як джерел розв'язання їхніх проблем без участі держави. – ми розшукали документи, що підтверджують це, але глибоких досліджень на цю тему поки що не оприлюднено.

Джерельну базу дослідження становить комплекс джерел, поділений на ті з них, що містять інформацію, яка безпосередньо розкриває зміст культурницько-

освітньої роботи громадськості щодо становлення й розвитку народної освіти в Таврійській губернії другої половини XIX – початку XX століття, і також джерела, котрі містять опосередковану історичну інформацію й мають наративний характер.

Варто відзначити фонди Державного архіву Автономної республіки Крим, в основу яких було покладено звіти губернаторів, постанови повітових і губернських земських зборів і управ, списки діячів органів міського самоврядування, земств, постанови Сімферопольської міської управи, звіти і постанови Таврійського губернського Комітету піклування про народну тверезість, звіти дирекції народних училищ Таврійської губернії, епістолярія.

Особливо корисними стали документи з Ф.26 „Канцелярия Таврического губернатора"; Ф. 27 „Таврическое Губернское правление"; Ф. 42 „Таврическое Губернское по земским и городским делам присутствие"; Ф. 63 „Симферопольская городская Управа"; Ф. 100 „Дирекция народних училищь Таврической Губернии"; Ф. 103 „Таврический Губернский училищный совет"; Ф. 104 „Симферопольская городская мужская гимназия"; Ф. 130 „Таврический губернский Комитет попечительства о народной трезвости"; Ф. 164 „Керчь-Еникальский особый Комитет попечительства о народной трезвости"; Ф. 533 „Фонд В.А. Иванова – городского головы города Симферополя".

Другу групу становлять опубліковані документи декількох видів, зокрема, урядові законодавчі акти, що регламентували діяльність земств, органів міського самоврядування, громадських організацій, у тому числі доброчинних. Законодавчі акти визначили правову основу роботи земських установ, органів міського самоврядування, громадських зборів, доброчинних товариств, принципи їхньої участі в культурному житті.

Важливими джерелами стали збірники, в яких висвітлена тематика і проблематика засідань і постанов земських зборів, Опікунського комітету про народну тверезість. Ці документи містять важливу інформацію про напрями діяльності громадськості краю, форми її участі у освітній та культурницькій діяльності регіону.

До третього виду джерел належать видання земських зборів і міських управ: "Памятные книжки", "Адрес-календари", статистичні довідники, протоколи, звіти, програми, статути, в яких міститься суттєвий конкретно-історичний матеріал.

Особливий інтерес у контексті досліджуваної теми становить періодична преса, що представлена спеціалізованим земським журналом "Вестник Таврического земства", який виходив у Сімферополі в 1903 – 1905 роках і містив відомості про хроніку земського життя губернії, статистичні й аналітичні матеріали з проблем

фінансування й удосконалення організації роботи земств, їх участі в культурно-освітній роботі.

Характерно, що в земських виданнях розглядалася проблема підвищення культурного рівня населення як загальна справа всіх суспільних сил губернії.

З метою розширення фактичної бази дослідження було використано мемуари і спогади вітчизняних політичних і культурних діячів, письменників, художників, які містять дані про участь у культурному житті регіону А. П. Чехова, І. К. Айвазовського, родини Романових.

Таким чином історіографія обраної теми засвідчує про те, що проблема розвитку освітньої і культурницької діяльності органів місцевого самоврядування і громадськості Таврійської губернії другої половини XIX – початку XX століття досліджувалась лише фрагментарно, тому актуалізується завдання проведення комплексного історико- культурологічного дослідження даної теми з урахуванням досягнень сучасної історичної науки, нововиявленої джерельної бази, що донедавна була вилучена із наукового вжитку.

Другий розділ "Роль органів місцевого самоврядування в розвитку грамотності населення Таврійської губернії" присвячений загальній характеристиці культурно-освітнього простору Таврійської губернії, аналізу складу населення за такими показниками: грамотність за віком, володіння рідною мовою, за статтю і релігійною приналежністю. Зазначається, що поширенню освіти вище початкової не сприяла та обставина, що далеко не всі учні закінчували повний курс навчання в народних училищах: тільки 7,3% хлопчиків і 4,4% дівчаток від усіх учнів витримували іспити й одержували документи про закінчення початкової школи в 80-і роки XIX століття.

У дослідженні висвітлюються питання компетенції і ролі органів місцевого самоврядування й земських установ у становленні та розвитку системи початкової освіти в усіх повітах Таврійської губернії з 60-х років XIX століття до початку XX століття. Як видно з порівняння даних за 1886 рік і за 1904 рік, показники кількості навчальних закладів щодо всього населення губернії не стали сприятливішими, незважаючи на заходи, що були проведені органами місцевого самоврядування.

Громадськість спрямовувала зусилля на співпрацю з урядом у спільних спробах підвищення рівня грамотності населення імперії. Аналіз структури та змісту освіти свідчить, що система початкової освіти у період з 1864 до 1914 року не мала єдиного відомства, що не сприяло становленню і зміцненню її матеріально-технічної забезпеченості. Як з'ясувалось в процесі дослідження, участь земств полягала не тільки в розподілі коштів, а й у формуванні полі-

ки розвитку освіти з урахуванням громадського інтересу, особливо щодо розвитку професійної освіти. Незважаючи на те, що у масштабах країни земські витрати з 1906 року по 1911 рік зросли з 124 мільйонів карбованців до 188 мільйонів карбованців, конкретні умови кожної окремої губернії позначилися на стані грамотності населення, що не дозволяло в повному обсязі досягти поставленої земствами мети – поширенні загальної початкової освіти і поліпшенні змістовної її частини.

Детальний аналіз кошторисів земств по кожному повіту з порівнянням їхніх можливостей і досягнутих результатів можуть слугувати підтвердженням тому, що громадськість Таврійської губернії всіляко сприяла становленню доступної початкової освіти для населення і підйому культурного рівня жителів: виділяла кошти на культурно-освітню роботу, рівномірно розподіляла мережу навчальних закладів по території повітів, створювала необхідні умови для праці шкільним учителям, залучала до школи якнайбільше дітей шкільного віку і збільшувала, таким чином, кількість грамотних, сприяла розвитку форм позашкільної роботи серед дорослих і дітей, тобто всебічно обіймалася питаннями розвитку культурно-освітнього життя губернії.

За період з 1888 по 1908 роки у результаті розвитку системи освіти в Таврійській губернії майже в три рази збільшилася кількість дітей шкільного віку, які відвідували школи.

Заходи громадськості щодо поліпшення стану вчителів початкових шкіл були спрямовані на покращення умов праці вчителів початкових шкіл з точки зору їх матеріального, у тому числі і грошового забезпечення, зменшення навантаження на вчителя у школах кожного повіту, можливості для підвищення кваліфікації.

Отримані результати дозволяють стверджувати, що громадськість виявляла значну зацікавленість у поліпшенні стану вчителів: органи місцевого самоврядування виділяли кошти на курси, семінари й екскурсії для тих, хто навчав, забезпечували їхню участь у з'їздах, виділяли кошти на матеріальне заохочення, поліпшували умови праці та соціальний захист. Свідченням чому є, зокрема, створення вчительського санаторію у Євпаторії.

Учителі брали активну участь у культурному житті міст і селищ: були ініціаторами проведення народних читань, створення і комплектування бібліотек і читалень, установи Громади взаємної допомоги вчителям і учням, працювали в Училищних радах, провели спільно з земствами подвірні переписи з метою залучення в початкові училища дітей шкільного віку.

У третьому розділі "Культурницька діяльність органів місцевого самоврядування і громадськості" аналізуються тенденції розвитку культурно-

освітньої діяльності за участю доброчинних організацій і приватних осіб, досліджується результативність їхніх ініціатив.

Спонтанна культурно-освітня діяльність з часом перетворилася у суспільну практику, де кожна школа розглядалася як культурний центр. При школах земські діячі проводили систематичні та разові заходи, у тому числі для дорослого населення, створювали вечірні та повторювальні класи для дорослих, проводили народні читання і святкові заходи при школах, брали участь у тематичних виставках.

Якщо розглядати питання щодо можливості розвитку культурного життя у губернському центрі, можна зазначити, що джерела доходів, кошториси витрат на утримання закладів освіти, бібліотек і читалень, впровадження курсів для дорослих і площадок для дітей незаможних міщан, заснування музеїв старожитностей і педагогічного, а також утримання міського саду і театру було громадською ініціативою. Культурна політика міської Думи й Управи Сімферополя багато в чому залежала від позиції й авторитету лідерів органів місцевого самоврядування, які особисто сприяли заснуванню і діяльності клубів, громад і зборів, а також клопоталися про поширення друкованої продукції через безкоштовні бібліотеки.

Сімферополь був лідером у справі підтримання самодіяльних громадських організацій, зрозуміло, в руслі державної культурної політики. Наприклад, у 1911 році на кошти міста утримувалися 11 початкових училищ і 9 церковно-парафіяльних шкіл, іновірські (єврейське, караїмське, татарські) початкові училища, спеціальні класи російської мови для інородців.

Еволюція суспільної і приватної доброчинності в культурному житті Таврійської губернії є історією створення і подальшого функціонування добродійних організацій культурологічного напрямку за їх статутами. Таврійська губернія, у якій було 8 добродійних громад і 14 установ, належала до губерній, де доброчинна діяльність не набула ще такого поширення як у центральних районах імперії.

На той час, наприклад, у Харківській губернії було 27 громад і 21 установа, у Саратовській губернії – 9 громад і 41 установа, у Кубанській – 9 громад і 13 благодійних установ. При цьому, як виявилось, у благодійницьких акціях брали участь представники усіх прошарків суспільства: селяни, міщани, дворяни, інтелігенція, представники чиновництва і царської родини.

У період часу з 1866 року по 1914 рік благодійним організаціям і товариствам сприяли таврійські губернатори Г.В. Жуковський, А.Г. Рейтерн, А.А. Кавелін, А.Н. Всеволозький, П.М. Лазарев, В.Ф. Трепов, Н.Е. Волков, В.В. Новицький, П.М. Апраксін.

Землевласники С.Б. Скадовський, А.С. і М.С. Грамматикови. Я.Т. Харченко, А.А. Риков, Ф.А. Ессен. В. і Е. Вассаль. В.П. Руссет, Д.С. Дімо були активними земськими діячами і попечителями навчальних закладів.

Купецький стан висунув зі свого середовища щедрих дарувальників, що матеріально підтримували навчальні заклади, бібліотеки, читальні та проведення культурних акцій (О.Н. Кузьмін, Ф.Д. Анісімов, В.О. Морозова, С. Коген, Н. Фронштейн, В. Тонгур, М.С. Сарач, І.Б. Шишман, Ф. Кальфе, С.Е. Дуван, Е.І. Дуван, Р.М. Гелєлович, П.А. Бендебері, Б.Е. Бобович, Ш.С. Крим).

Міщани могли брати участь у доброчинних акціях на користь навчальних закладів і підтримувати культурні ініціативи через міські доброчинні товариства та спілки взаємної допомоги прикажчиків, чиновників, ремісників; службовці банків і кредитних спілок займалися добродійністю колективно – вони відчисляли грошові внески на користь навчальних закладів і доброчинних організацій.

Особливо поширеним було призначення стипендій учням і студентам незаможних родин з боку багатих осіб, хоча отримувала їх лише невелика частка претендентів. Кошти благодійників давали значний прибуток (до 8.9%), що сприяло проведенню культурно-освітніх заходів на підтримку урядових ініціатив, особливо у містах Феодосії і Ялті, де часто мешкали видатні митці і аристократи.

Державні і суспільні ініціативи в діяльності Комітету піклування про народну тверезість у Таврійській губернії зосереджували увагу на використанні тих можливостей, які виникли з появою цієї організації (за розпорядженням уряду). Курс на відмежування від протиурядових рухів і сил був директивою для установ Комітетів піклування про народну тверезість, що видно з тематики народних читань і літератури для їхнього проведення; у цьому ж напрямку працювало й духовенство, авторитетне в очах простого народу.

Якщо врахувати, що установи Комітетів піклування про народну тверезість проводили культурно-просвітню роботу у середовищі "нижчих класів", то треба визнати, що такого масштабу діяльності здатна була досягнути ще одна неурядова організація – земство; культурно-освітня діяльність установ Комітетів піклування про народну тверезість щодо організації дозвілля, поширення знань і пропаганди здорового способу життя, розвитку самодіяльної творчості об'єктивно сприяла підвищенню культурного рівня населення, хоча, звичайно, не була в змозі подолати кризу суспільства.

Результати здійсненого дослідження дозволили дійти таких висновків:

1. Розвиток освітньої та культурницької діяльності органів місцевого самоврядування й громадськості Таврійської губернії II половини XIX початку XX ст. не був предметом історичного дослідження, однак накопичений фактичний матеріал та достатня джерельна база дозволили певною мерою вирішити завдання, сформульовані у дисертаційній роботі.

2. Грамотність населення була низькою незважаючи на суттєві зусилля земств, органів місцевого самоврядування і громадських товариств, що виділяли значні кошти на матеріально-технічну базу початкових шкіл, сприяли залученню населення до початкової освіти.

3. Громадські організації і товариства Таврійської губернії сприяли удосконаленню системи початкової і позашкільної освіти, а також культурно-освітньої діяльності, про що засвідчують організовані ними масові заходи, спрямовані на залучення різних верств населення до всеросійських свят з нагоди ювілейних і памятних дат класиків російської літератури і мистецтва, вшанування пам'яті видатних діячів та визначних дат вітчизняної історії, організації краєзнавчого руху.

4 Значну увагу було приділено родинному вихованню, організації аматорських театрів, різного роду виставок, з'їздів діячів шкільнної та позашкільної освіти, що сприяло поширенню серед місцевого населення культурного надбання. Форми і напрями діяльності громадських організацій доповнювали і певною мірою сприяли поширенню урядової культурно-просвітницької політики.

5. Земства як всестанові організації за структурою та матеріальними можливостями розробляли культурно-освітні програми, що значною мірою обумовлювало їх провідну роль серед громадських союзів. Вирішальним чинником успіху культурно-просвітницької роботи земств можна вважати особисту ініціативу лідерів, авторитет і громадська відповідальність яких були взірцем для населення.

У цілому результати дослідження свідчать, що відмовившись свого часу від багатьох плідних традицій минулого, сучасна громадська свідомість має відчутну потребу в їхньому відродженні, зокрема у сфері культури як засадничої підвалини духовного єднання нації, модернізації українського суспільства на усталених традиціях культурно-освітньої діяльності.

Основні положення дисертації викладені в одноосібних публікаціях:

1. Система начального образования в Таврической губернии в начале XX века // Культура народов Причерноморья. – Сімферополь, 1997 – № 1. – С. 146-147.
2. К вопросу о роли земств в культурной жизни Таврической губернии в конце XIX – начале XX столетия // Культура народов Причерноморья – Сімферополь. 1997 – № 2. – С. 232-236.
3. Меры общественности Таврической губернии по улучшению положения учителей начальных школ во второй половине XIX – начале XX вв. // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2003 -№ 39. – С.229-233.
4. Історіографія питання про культурницьку діяльність громадськості Таврійської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Питання культурології: Збірник наукових статей. Вип.19. Київський національний університет культури і мистецтв. – К., 2003. – С.127-134.
5. Культурный уровень населения Таврической губернии в период с 1897 по 1912 год. // Вісник Харківського держ. університету. – № 400/6 – серія "Наука і культура". – Харків, 1998. – С.41-47.
6. Традиции благотворительности и значение частной инициативы в культурной жизни Таврической губернии второй половини XIX – начала XX веков. // Ученые записки Таврического экологического института. – Симферополь, 1999. – С. 174-182.

Анотація

Шукліна С. О. Освітня та культурницька діяльність органів місцевого самоврядування і громадськості Таврійської губернії(друга половина XIX початок XX ст.). Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 17.00.01. – теорія та історія культури. – Київський національний університет культури і мистецтв. – Київ, 2004.

Автор досліджує діяльність земств, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та осіб-добродійників у розвитку системи освіти і, в цілому, в культурному житті Таврійської губернії. Досліджується культурний рівень населення, участь земств у матеріальному забезпеченні та форми і методи позашкільної роботи у всіх повітах. Обґрунтована концепція земської освіти. Узагальнений

досвід діяльності неурядових організацій, приватних осіб-добродійників у культурно-освітній галузі в означений період часу.

Робота виконана на основі широкого кола джерельних матеріалів.

Ключові слова – земство, місцеве самоврядування, школа, освіта, добродійність, губернія, повіт.

Аннотация

Шуклина С. А. Образовательная и культурная деятельность органов местного самоуправления и общественности Таврической губернии (вторая половина XIX – начало XX вв.) – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 17.00.01 – теория и история культуры. – Киевский национальный университет культуры и искусств. – Киев, 2004.

В работе исследуется деятельность земств, общественных организаций и частных лиц-благотворителей в развитии системы образования и, в целом, в культурной жизни Таврической губернии в указанный период времени. Проведено исследование уровня грамотности населения по регионам, возрастным группам, родному языку и вероисповеданию. Всесторонне изучена роль земств в материальном обеспечении народных школ, формы и методы внешкольной работы во всех уездах. Обоснована концепция школьного образования и показаны примеры деятельного участия земцев в мероприятиях по улучшению качества образовательного процесса и положения учителей начальных школ. Обобщен опыт деятельности частных лиц-благотворителей в культурно-образовательной сфере. На основе источников воссозданы исторические реалии становления и функционирования общественных организаций, с участием которых осуществлена децентрализация и либерализация системы образования, в результате чего реальными стали его общедоступность и новые технологии обучения, вырос образовательный уровень населения, наметились предпосылки создания системы всеобщего начального обучения. Благодаря инициативе земств получила развитие система переподготовки учителей и улучшилось их материальное положение, в том числе – пенсионное обеспечение. В исследовании показано, что общественной заботой была организация отдыха учителей, организация школьных музеев и библиотек; новой формой внешкольной работы было участие педагогов и учащихся в сельскохозяйственных выставках, общегосударственных и местных праздниках; взрослое население получило возможность заниматься в вечерних и воскресных классах. Архивные разыскания выявили множество фактов совместного участия земских и благотворительных организаций в культурных акциях; возник и развивался новый тип куль-

турного учреждения – народный дом; повсеместно действовали народные театры, самодеятельные хоры и оркестры, библиотеки-читальни: народные чтения стали массовым явлением в культурной жизни: как пример плодотворного многолетнего сотрудничества правительства и общественности рассмотрена деятельность попечительств о народной трезвости по созданию народных художественных коллективов, библиотек, читален на территории Таврической губернии. Опыт их работы, основанной на участии добровольцев из числа интеллигенции и чиновничества, доказывает жизнеспособность и последовательность их усилий на ниве просветительства, конкретно подтверждает стремление определённой части общества к идейному единению всех сословий. Губернская интеллигенция деятельно участвовала в реформах, имеющих целью модернизировать социально-политическую и духовную жизнь населения. Впервые изучена деятельность многочисленных благотворительных обществ на территории Таврической губернии. Источники позволили исследовать мотивы и формы их деятельности, выявить факты их участия в разрешении насущных проблем образования, просвещения и культурной жизни: достигнута цель исследования – выявлены имена частных лиц – благотворителей, активистов в общественной и культурной жизни из ряда землевладельцев, фабрикантов и интеллигенции. Их участие в культурно-просветительских инициативах подтверждено и, в свою очередь, может стать предметом популяризации в печати и в учебных занятиях как пример для подражания и патриотического воспитания молодёжи. В исследовании показан круг проблем, решение которых было не под силу общественности Таврической губернии: неудовлетворительное материальное положение подавляющего числа жителей и неспособность правительства радикально увеличить ассигнования на мероприятия по повышению культурного уровня населения, несмотря на усилия общественности, не привели к значимым переменам, хотя в целом общественные инициативы были безусловно полезными.

Работа выполнена на основе использования широкого круга печатных и архивных источников.

Ключевые слова- земство, местное самоуправление, школа, благотворительность, образование, губерния, уезд.

Annotation

Shuklina S. Educational and Cultural activities of the institutions of the local self-governing and community in the Tavrida province (the second half 19- beginning 20 senturies). – Manuscript.

Thesis on competing a scientific degree of the candidate of historical sciences, speciality 17.00.01. – Theory and History of Cultura. – Kyiv national university of Cultura and Arts. Kyiv, 2004.

The author investigates activity of public organizations and private persons – charit-ers in development of system of education and, as a whole, in cultural life of Tavrida province. The cultural level of the population, participation zemstvo in material mainte-nance, forms and methods non-scholastic of job in all bridles is investigated. Is proved conception of school education. The experience of activity of the private persons - chariter in cultural and educational work was grounded.

This investigation was based on wide range of archive and other sources.

Key words – zemstvo, local self-government, school, education, charity, province. uyezd.